

Литература

1. Ретин, Ю. Г. *Интегрированные архитектурные комплексы: типологические основы интеграции объектов среды обитания в условиях крупнейшего города: автореф. дис. ... д-ра архитектуры: 18.00.02 / Ю. Г. Ретин; Центр. науч.-исслед. и проект. ин-т типового и эксперим. проектирования жилища. – М., 1992. – 47 с.*
2. Теслер, К.И. *Формирование архитектуры общественно-торговых центров на территориях, прилегающих к главным транспортным магистралям крупнейших городов (на примере МКАД): автореф. дис. ... канд. архитектуры: 05.23.21 / К.И. Теслер; Центр. науч.-исслед. и проект. ин-т жилых и общественных зданий, . – М., 2010. – 26,5 с.*
3. Максимов, В.П. *Формирование архитектуры общественно-торговых центров городского значения в условиях резко континентального климата (на примере крупных городов Северного Казахстана):*

автореф. дис. ... канд. архитектуры: 18.00.02 / В.П. Максимов; Московский науч.-исслед. ин-т типового и экспериментального проект.– М., 1990. – 25с.

4. http://www.wok.kz/ru/entertainment/spisok_gorodov/trade_choose_city/astana/trade_centres/

5. http://astana.megacenter.kz/rus/about_mega/

**SHOPPING AND ENTERTAINMENT CENTRE
AS A NEW OBJECT OF ARCHITECTURAL
PRACTICE IN THE REPUBLIC
OF KAZAKHSTAN**

A.S. Temirova

Social and economic changes, taking place in post-Soviet societies during the latest decades, including that of sovereign Kazakhstan, have caused the formation of new architectural objects that have not been built in the countries previously. One of such is the shopping and entertainment centre.

Поступила в редакцию 21.04.2011

ADAPTACJE SYNAGOG NA PODLASIU. REALIZACJE KONTRA PROJEKTY

Trojniel P

Адаптация синагог на Подлясьи. Реализация контрипроектов

Петр Тройнел

Особенности многонационального региона Подлясье во многом предопределены проживанием здесь еврейского населения. Здесь до сих пор сохранились здания синагог, представляющих культурную ценность региона. В послевоенное время была проведена их реконструкция и приспособление к новым функциям. В статье очерчена проблема переустройства зданий синагог и на избранных примерах проанализированы архитектурные решения по приспособлению этих исторических зданий для целей культуры, спорта и производства.

Przedwojenny, wielokulturowy północno – wschodniego regionu Polski - Podlasia, współtworzyła społeczność żydowska. Czas zniszczeń i zagłady wojennej przetrwało tu w różnym stanie kilkadziesiąt budynków synagog. Są one świadectwem wieloletniej obecności Żydów na tych terenach.

Podczas powojennej odbudowy pojawił się problem adaptacji tych obiektów do nowych funkcji. Obecnie na Podlasiu żadna (sic!) z synagog nie pełni swojej dawnej, sakralnej funkcji a sposób użytkowania wielu z nich jest daleko odbiegający od prawidłowego.

Niniejsza praca przedstawia zasygnalizowany powyżej problem na wybranych, reprezentatywnych dla większości dawnych obiektów, przykładach. Ukazuje przeprowadzone w nich procesy adaptacyjne z kategoryzacją na trzy grupy funkcjonalne z przeznaczeniem ich do celów: kulturalnych, sportowych i przemysłowo-magazytowych.

Wstęp. Przedwojenny, wielokulturowy krajobraz Polski współtworzyła społeczność żydowska licząca ok. trzech i pół miliona osób. Społeczność ta została wymordowana podczas II wojny światowej, a Żydzi którzy przetrwali holocaust po wojnie w większości wyemigrowali z Polski. Po ludności żydowskiej, stanowiącej w wielu miejscowościach Podlasia znaczną część lokalnej społeczności pozostały obiekty kultury religijnej – synagogi, bożnice, domy talmudyczne. Część z tych obiektów przetrwała okres wojny na ogół w stanie ruiny, ale zdarzały się wyjątki. Niektóre ze zniszczonych obiektów odbudowano dostosowując do nowych funkcji. Inne, które wojna pozostawiła w dobrym stanie były paradoksalnie, burzone. Jak zauważają Piechotkowie niewątpliwym wpływem na tego typu działania było niedocenianie wartości architektonicznych i historycznych obiektów powstałych po II połowie XIX wieku i później [4, str. 84].

Czas zniszczeń i zagłady wojennej na Podlasiu przetrwało w różnym stanie kilkadziesiąt budynków synagog będących

świadectwem wieloletniej obecności Żydów na tych terenach. Holocaust i emigracja sprawiły, że po wojnie zabrakło właścicieli i prawowitych użytkowników tych obiektów, a w ramach odbudowy powojennej pojawił się problem ich przystosowania do nowych funkcji. Skalę i istotę problemu dobrze pokazuje projekt artystyczny Wojciecha Wilczyka „Niewinne oko nie istnieje” prezentujący losy powojenne bożnic w skali całej Polski [11]. Przekrój nowych funkcji w adaptowanych obiektach jest niezwykle szeroki. Od obiektów - muzeów poprzez liczne domy kultury, biblioteki, kina, różnego rodzaju usługi, sklepy, restauracje, funkcje mieszkalne do magazynów i budynków gospodarczych.

Podstawowym celem niniejszej pracy jest poddanie analizie i ocenie wybranych przykładów adaptacji żydowskiej architektury sakralnej – dawnych synagog i domów modlitwy – zbudowanych dla dawnych lokalnych społeczności na obszarze Podlasia. W opracowaniu przedstawione zostały przykłady zrealizowanych i niezrealizowanych projektów adaptacji realizujących podobny program.

Synagoga w Tykocinie i Orli. Przystosowanie dawnych synagog do celów związanych z kulturą było planowane w wielu bożnicach Podlasia co było charakterystyczne dla wielu obiektów w skali całego kraju. Funkcje związane z promocją kultury, sale spotkań, sale wystawowe sprzyjały zachowaniu układu funkcjonalnego oraz wystroju architektonicznego adaptowanych synagog. Najmniej integrującą w układ bożnicy jest adaptacja na budynek - muzeum. Najciekawszymi przykładami tego typu adaptacji w Polsce są synagoga w Tykocinie (il.1,2), Włodawie, Łęcznej czy Stara Bożnica na krakowskim Kazimierzu. Innym przykładem tego typu na Podlasiu jest niezrealizowany projekt adaptacji synagoga w Orli.

W połowie XVI w. równoległe do powstających synagog salami centralnymi (np. synagoga w Zamościu) oraz sal sklepionych sklepieniami klasztornymi jak i podłużnymi powstały w Lublinie (1567), Brześciu Litewskim i Przemyślu (1592-94) [3, str. 230]

sale w których wyrastające z *bimy* cztery filary stanowiły integralną część struktury konstrukcyjnej synagoga – tzw. *bimy* – *podpory*. Rozwiązanie to wychodziło naprzeciw chęci centralnego kształtowania wnętrza bożnic, również wyrażało rosnącą rolę *bimy*, jako miejsca centralnego, a jednocześnie zdecydowanie zwiększało powierzchnię synagoga. Wielka Synagoga w Tykocinie, która powstała w 1642 r. [3, str. 208] jest przykładem takiego właśnie rozwiązania przestrzennego. Należy dodać - rozwiązania unikalnego w skali Europy, wykształconego na ziemiach polskich i pogranicza polsko-białorusko-ukraińskiego w czasach tzw. „Złotego Wieku Żydów Polskich”.

Żydzi w Tykocinie mieszkali już w roku 1522. Z tego roku pochodzi najstarszy w Polsce zachowany cmentarz żydowski [12, str. 199]. Kahał tykociński był jednym z największych i znaczących w Polsce, a mieszkający w Tykocinie Żydzi stanowili w jego historii znaczny procent społeczności (w 1799 ok. 50%, w 1860r. - 73%, w 1937 - 44%). W chwili obecnej Wielka Synagoga w Tykocinie stanowi przykład jednej z najlepiej zachowanych i najliczniej odwiedzanych w Europie bożnic z XVII w.

Centralną część Sali modlitw bożnicy tykocińskiej zajmuje *bima* – podpora, którą podpierają cztery ośmioboczne słupy z głowicami. Ponad głowicami pola między słupami połączone są arkadami. Całość wieńczy gzyms na który spływają sklepienia kolebkowe z lunetami krzyżujące się w narożach. Monumentalna forma *bimy* podkreśla jej centralne położenie oraz sprawia, że organizuje ona przestrzeń wewnątrz synagoga. Wnętrze *bimy* przekrywa kopułka – zapewne symboliczne nawiązanie do Namiotu Pańskiego. Aron- *Hakodesz* znajduje się przy ścianie wschodniej i ma manierystyczną formę zajmującego znaczną część ściany barokowego „ołtarza” Miejsce przechowywania tory flankują dwie kolumny – substytuty salomonowych kolumn *Jachin* i *Boaz*. Całość zwieńczona nadstawą z manierystycznym detalem. Takie rozbudowane *Arony* były cechą charakterystyczną polskich bożnic tego

okresu. Ściany wewnątrz synagogi ozdobione są polichromiami z napisami w języku hebrajskim. Wszystkie oprócz wschodniej posiadają po trzy okna (ściana wschodnia dwa – ze względu na rozbudowany *Aron hakodesz*). Ideałem w tego typu bożnicy było dwanaście okien umieszczonych po trzy w każdej ścianie. Wynikało to z Talmudycznej interpretacji Tory. Podłoga sali głównej obniżona jest w stosunku do przedsionka o kilka stopni (wpływ Psalmu 130). Wejście do sali znajduje się w ścianie północnej, bliżej zachodu. Zazwyczaj wejście umieszczano na osi wsch-zach, tutaj jednak rozwiązanie to wymusiły istniejące warunki. Prawdopodobnie początkowo bożnica w Tykocinie była pokryta dachem pogrążonym, otoczonym attyką, jak większość bożnic tego okresu. Jednak zapewne problemy w konserwacji dachu spowodowały, że w XVIII zastąpiono go dachem mansardowym istniejącym do dzisiaj. Warto zauważyć, że powstała w 1764 r. Wielka Synagoga w Białymstoku (gmina w Białymstoku była początkowo zależna od gminy tykocińskiej) nie posiadała już dachu pogrążonego, a wysoki czterospadowy dach zakończony małą latarnią. Bryłę główną sali synagogi tykocińskiej otaczają przedsionek i babińce przekryte dachem pulpitowym. Na ścianie wschodniej miejsce przechowywania Tory zaznacza szkarpa.

Podobny układ, miały tzw. bożnice dziewięciopolewe. Miały one podobny układ konstrukcyjny. Zasadnicza różnica polegała na akcentowaniu *bimy*. W synagogach dziewięciopolewych wszystkie pola sklepienia były równe i przesklepione na jednej wysokości (zazwyczaj były to sklepienia krzyżowe jak w bożnicy Przedmiejskiej we Lwowie (r.1632) lub kolebkowe z lunetami – wtedy w polu środkowym krzyżowały się dwie kolebki – tak jak w Wielkiej Synagodze w Wilnie (r.1633)). *Bima* była wtedy wstawiana między słupy niezależną konstrukcją. Przykładem tego typu rozwiązania na Podlasiu jest synagoga w Orli (il. 3, 4).

Synagoga w Orli ta powstała w połowie XVII w. i była później wielokrotnie modernizowana i przebudowywana [1, str. 3-118

8]. Początkowo w Orli powstała sama sala główna – sala modlitw, do której w drugiej poł. XVII wieku dostawiono przedsionek. Początkowo sala modlitw sklepiona była prawdopodobnie dziewięcioma sklepieniami krzyżowymi, z tym że pole środkowe było mniejsze. Nad przedsionkiem znajdowała się empora z babińcem. W XVIII w. dostawiono dodatkowe babińce po obu stronach bożnicy. W XIX w. nastąpiła gruntowna przebudowa podczas której zmieniono przekrycie na układ dziewięciopolewy sali modlitw o równych polach zachowany do dzisiaj. W wieku XIX dobudowano również klasycystyczną fasadę z akcentującym wejście portalem zakończonym tympanonem. Również wejścia do babińców zostały podkreślone klasycystycznymi portalami.

Obie wyżej opisane synagogi – Wielka w Tykocinie oraz synagoga w Orli są jednymi z najciekawszych, zachowanych przykładów budownictwa sakralnego Żydów na ziemiach Podlasia. Obie bożnice planowano odbudować po zniszczeniach wojennych i adaptować do nowych funkcji związanych z kulturą. Obiekt w Tykocinie zrekonstruowano w latach 70-tych XX wieku jako budynek-muzeum. Mieści się tam oddział Muzeum Podlaskiego. Podczas remontu w sali głównej odkryto i zabezpieczono liczne dekoracyjne napisy w języku hebrajskim i aramejskim pochodzące z kilku okresów (najstarsze z XVII w.). Sala modlitw pełni rolę sali wystawowej w której odtworzono *bimę* oraz *aron ha-kodesz*. Pomieszczenia dla kobiet również przekształcono w sale wystawowe w których eksponowane są wystawy tymczasowe (il.5). Zachowano układ wnętrza, a wprowadzone przekształcenia nie zakłócają pierwotnego układu przestrzennego.

Projekt rekonstrukcji i adaptacji synagogi w Orli na funkcję Gminnego Ośrodka Kultury opracowano jako Założenia Techniczno Ekonomiczne (ZTE) w 1976 roku [8]. Autorem projektu architektury był arch. Zdzisław Bubieniec. Projekt zakładał zrekonstruowanie zniszczonych w czasie II wojny światowej babińców oraz odtworzenie synagogi w formie z przed wojny. Układ funkcjonalny, podobnie

jak w przypadku synagogi w Tykocinie został dostosowany do zastanego układu przestrzennego (il. 6). Salę główną zaprojektowano jako salę wystawową w której planowano odtworzyć *bimę* oraz miejsce po *aron-hakodeszu*. W pomieszczeniach mieszczących dawniej sale dla kobiet zaprojektowano salę zajęć oraz biuro (w północnym babińcu) oraz bibliotekę (w południowym babińcu). Nad przedsionkiem, w którym zaprojektowano zespół WC oraz szatnię, zlokalizowano wielofunkcyjną salę widowiskowo-kinową z zapleczem operatora. Wprowadzone w projekcie wtórne podziały wynikające z nowych funkcji nie zakłócały istniejącego układu przestrzennego dawnej bożnicy. Przykład Tykocina daje wyobrażenie o efekcie finalnym projektowanych w Orli, a niezrealizowanych zamierzeń. Projektu z roku 1976 niezrealizowano, późniejszy autorstwa arch. J. Kaczyńskiego z zespołem z 1986 zawieszono podczas realizacji (przeprowadzono badania architektoniczne, zrekonstruowano babińce oraz odtworzono elewacje). Do dnia dzisiejszego budynek bożnicy w Orli niestety niszczeje.

Atuty przyjętych rozwiązań (Wielka Synagoga w Tykocinie, synagoga w Orli):

- odtworzenie zewnętrznej formy historycznej,
- zachowanie i zabezpieczenie istniejących detali, polichromii, dekoracji
- rozwiązanie funkcjonalne respektujące historyczny układ wnętrza,
- możliwość wykorzystania obiektu (okazjonalnie – świata, itp) do celów sakralnych
- funkcja związana z kulturą.

Synagoga w Krynkach i Siemiatyczach. W przypadku innych adaptacji na różnego rodzaju funkcje związane z kulturą tj. różnego rodzaju Domy Kultury i Biblioteki zachowany lub odtwarzany pozostawał wygląd elewacji i układ wnętrza w swym pierwotnym charakterze. Jednak w tym przypadku wnętrza ulegało mniejszym (zniesienie bimy) lub większym przekształceniom (przekształcenia wewnętrzne, inne podziały wnętrza). Przykładami tego typu przekształceń są obiekty w Siemiatyczach, Sejnach, Synagoga Cytrona w Białymstoku, synagoga „kaukaska” w Krynkach,

przedstawiony niżej niezrealizowany projekt adaptacji Wielkiej Synagogi Krynkach oraz projekt adaptacji Synagogi w Suwałkach (również niezrealizowany).

Przed wybuchem II wojny światowej społeczność żydowska stanowiła w Siemiatyczach ponad połowę mieszkańców miasta. Żydzi aktywnie uczestniczyli w życiu politycznym i gospodarczym. Synagogę w Siemiatyczach wybudowano po 1797 roku [2, str. 23], po wielkim pożarze miasta. Autorem projektu, jak podaje Tomasz Wiśniewski miał być Szymon Bogumił Zug [12, str. 186]. Fundatorem budynku była księżna Anna Jabłonowska. Synagogę wybudowano w ramach przebudowy miasta i przebicia alei łączącej osiowo pałac oraz rynek z ratuszem. Nową bożnicę zbudowano w miejscu starej, drewnianej. Do dnia dzisiejszego obiekt ten zachował się bez większych zmian w swojej formie zewnętrznej (il 7-8). Jest to budynek na planie prostokąta (o wymiarach 25x19,55 m) w stylu klasycyzmu, dwukondygnacyjny, z wysokim dachem kopertowym, z podkreślonym rozbudowanym gzymsem okalającym. Elewacja frontowa jest siedmioosiowa symetryczna, elewacje boczne pięćoosiowe, elewacja tylna, symetryczna, pięćoosiowa dekorowana pilastrami. Układ wnętrza jest symetryczny. Duża sala modlitw ulokowana została w części wschodniej i otoczona była z trzech stron galerią. Salę modlitw (z obniżoną wg tradycji posadzką) poprzedzał przedsionek z pomieszczeniami pomocniczymi kahału. Drewniane, dekoracyjne, zewnętrzne klatki schodowe (widoczne na historycznych przekazach) prowadziły do babińca na galerii i stanowiły jednocześnie obramowanie wejść do sali głównej na bocznych elewacjach.

Budynek w czasie okupacji pełnił rolę magazynu i dzięki temu przetrwał wojnę. Jednak uległo zniszczeniu jego wnętrza i wyposażenie. Remont przeprowadzono w latach 1961-64 adaptując dawną synagogę na Dom Kultury z salą kinową. Zgodnie z zaleceniami konserwatorskimi [7] w budynku zachowano historyczny układ pomieszczeń wewnętrznych (il. 9). W partii wejściowej

budynku będącej niegdyś przedsionkiem, zaprojektowano obszerny hol wejściowy oraz klatkę schodową prowadzącą na piętro. Nie zrekonstruowano zewnętrznych, drewnianych klatek schodowych i co za tym idzie w miejscu drzwi na piętrze wprowadzono powtarzalne okna z obramowaniem podkreślając osiowość elewacji. Do dzisiejszych czasów nie zachowały się polichromie zdobiące wnętrza sali modlitw, jednak zasadniczy układ wnętrza pozostał bez zmian. Układ „bazylikowy” wnętrza podkreślają dwukondygnacyjne filary zakończone łukami arkadowymi ułożone po bokach, oraz dwie doryckie kolumny na osi sali głównej podtrzymujące strop galerii (il. 8). Łukowe otwory arkadowe wypełniono ścianami a powstałe na piętrze/galerii pomieszczenia zaadoptowano na potrzeby sal ekspozycyjnych Domu Kultury. Zachowała się także wnęka aron ha-kodesza zasłonięta konstrukcją sceny i kinowego ekranu. W trakcie remontu zachowano pochylenie połaci dachowej, a dach wykończono tak jak tuż przed wojną - blachą (wcześniejsze badania wskazywały, że dawniej dach wykończony był dachówkami ceramicznymi).

W Krynkach ludność żydowska osiedliła się w XVII wieku uzyskując przywileje od Króla Władysława IV w 1639 roku. W XVIII wieku gmina żydowska w Krynkach jest drugą co do wielkości w kahale okręgowym w Grodnie. W II połowie XIX wieku Żydzi stanowią większą część mieszkańców miasta [12, str. 165]. Wielka synagoga w Krynkach została wybudowana wg Piechotków na początku XIX wieku [3, str. 400] (T. Wiśniewski sugeruje rok 1756 [12, str. 166] w stylu klasycystycznym. Symetryczny układ form miał kształt litery „T” na osi wschód-zachód. Sala główna miała kształt prostokąta z umieszczonymi po obydwu stronach babińcami. Od strony frontowej salę główną poprzedzał obszerny przedsionek akcentowany w elewacji wysokim szczytem. Elewację frontową flankowały po obu stronach ryzality-pawilony zakończone mniejszymi szczytami. Ściany zewnętrzne były dekorowane rytmicznie rozmieszczonymi pilastrami oraz gzymsami. Budynek był wykorzystywany

podczas wojny jako magazyn wojskowy i warsztat. Dopiero wycofujące się wojska niemieckie próbowały wysadzić bożnicę w 1944 roku.

Po wojnie zachowany częściowo budynek (il. 10) postanowiono odbudować i zaadoptować na Dom Kultury (Dom Świetlicowy) mieszczący salę kinowo-widowiskową, bibliotekę, pracownię dla młodzieży. Projekt koncepcyjny został przygotowany w roku 1958 w PKZ przez inż. J. Grudzińskiego. Podstawowymi założeniami projektowymi było odtworzenie formy historycznej na elewacjach i adaptacja zakładająca wynikająca z historycznych podziałów wnętrza. W dawnym przedsionku zaprojektowano hol z szatniami i kasą, w ryzalitach klatki schodowe z przejściem do dawnych babińców mieszczących w tej propozycji poczekalnie - foyer. W częściach wschodnich babińców zaprojektowano garderoby dla artystów. W sali głównej wykorzystując dużą przestrzeń sali modlitw zaprojektowano widownię na 350 osób oraz scenę (il. 11). Na piętrze nad przedsionkiem, zaprojektowano bibliotekę, wyżej pomieszczenia kabiny projekcyjnej z zapleczem oraz pracownię dla młodzieży. Na elewacjach oraz we wnętrzu założono częściowe zamurowania otworów okiennych projektując w ich miejsca blendy. Finalnie z realizacji zrezygnowano. Na początku lat 70-tych XX wieku budynek wysadzono i rozebrano.

Przykłady synagog w Siemiatyczach i Krynkach ukazują schemat adaptacji na funkcję „domu kultury”. Charakteryzuje je zachowany lub odtworzony wystrój zewnętrzny budynku i zachowany podstawowy układ i podział i wystrój architektoniczny wnętrza. Jednak ze względów funkcjonalnych wnętrza uległo przekształceniom. Najistotniejsze zmiany dotyczą przede wszystkim sali modlitw, która w prezentowanych przykładach pełni rolę sali widowiskowej, co powoduje zniesienie bimy. Również wystrój wewnętrzny zachowany jest w uproszczonej formie (brak polichromii, wyposażenia, aron ha-kodesza). Zapewne na sposób adaptacji miał wpływ zły stan techniczny budynków po wojnie oraz brak oryginalnego wystroju wewnętrznego.

Wielka Synagoga w Krynkach podobnie jak klasycystyczna Synagoga w Suwałkach

zostały niestety zburzona. Były to obiekty poprzez swoją skalę i rozwiązania architektoniczne niezwykle wartościowe dla architektury Podlasia. Projekty, które zakładały ich adaptację do nowych funkcji związanych z kulturą respektowały dawne układy funkcjonalne i zakładały odtworzenie oryginalnego wyglądu. Tym większą stratę dla stanowią wyburzenia tych obiektów, w kontekście ich racjonalnego przystosowania do nowych funkcji.

Atuty przyjętych rozwiązań (Synagoga w Krynkach, Synagoga w Siemiatyczach):

- odtworzenie zewnętrznej formy historycznej,
- rozwiązanie funkcjonalne respektujące historyczny układ wnętrza,
- funkcja związana z kulturą.

Defekty przyjętych rozwiązań:

- przekształcenie sali modlitw- zniesienie bimy

Synagogi w Suchowoli oraz Sejnach – adaptacje na cele związane ze sportem.

Adaptacji na cele sportowe sprzyjał tradycyjny układ funkcjonalny synagogi z dużą salą główną. Aktualne jest na pewno pytanie o to czy pomysł umieszczenia funkcji związanej ze sportem w dawnym sakralnym wnętrzu jest właściwy. W przypadkach tego typu rozważań salę główną przebudowywano na salę gimnastyczną, a pozostałe pomieszczenia na funkcje uzupełniające (szatnie, łazienki itd.). Negatywną cechą takich przykładów jest zatarcie w wystroju architektonicznym zewnętrznym i wewnętrznym dawnej funkcji domów modlitwy. Przykładami takich adaptacji na Podlasiu są synagoga Szmuela Mohilewera w Białymstoku i bożnica w Suchowoli, a niezrealizowanym przykładem jest Synagoga Biała w Sejnach.

W 1968 roku król Zygmunt August pozwolił Żydom w Suchowoli osiedlać się, budować i prowadzić kramy. Od tego czasu wielkość społeczności żydowskiej powiększała się. Jeszcze na przełomie XVIII-XIX wieku stanowi oni 30% ludności by w 1897 roku było ich ok. 60%. Wg spisu przed wojną w 1937 roku żydzi stanowili ok. 47% społeczności miasta [12, str.191]. Największe skupisko

domów ludności wyznania mojżeszowego zlokalizowane było wokół rynku i w południowo-wschodniej części miasta wokół głównej (drewnianej, należącej do tzw. grupy białostocko-grodzieńskiej) synagogi wybudowanej w XVIII w. Druga, interesująca nas tzw. Nowa bożnica (il. 12) powstała w połowie XIX wieku na tzw. „żółtym wzgórzu”. Obiekt ten powstał w sąsiedztwie murowanej żydowskiej szkoły. Jest to prosty dwukondygnacyjny murowany budynek zbudowany na planie prostokąta (o wymiarach zewnętrznych ok. 17,70 x 11,30m), z dachem dwuspadowym oraz dwutraktowym asymetrycznym układem wnętrza. Synagogę wybudowano przy obecnej ul. Augustowskiej, wzdłuż której zlokalizowano dwukondygnacyjną część budynku mieszczącą pierwotnie przedsionek i babiniec. W części wschodniej, stanowiącej 2/3 wielkości rzutu umieszczono dwukondygnacyjną salę główną. Niestety, jak większość żydowskich budynków kultu również ten uległ zdewastowaniu i częściowemu zniszczeniu podczas wojny. Nie zachowało się więc wyposażenie oraz wystrój wnętrza. Z układu funkcjonalno-przestrzennego, tradycji budowania tego typu obiektów oraz z kierunków świata można domniemywać, że Aron ha-kodesz zlokalizowany był przy ścianie wschodniej sali głównej. Architektura zachowanego budynku jest prosta, pozbawiona detalu architektonicznego. Elewacja frontowa, zachodnia jest siedmioosiowa, dwukondygnacyjna z prostokątnymi oknami, Natomiast elewacja wschodnia jest jednokondygnacyjna, sześćoosiowa. Tomasz Wiśniewski w swojej rekonstrukcji (opartej na fotografii z Księdze Pamięci Żydów z Suchowoli) (il.13) tej bożnicy zauważa, że obiekt ten posiadał wcześniej okna zakończone półkoliście (kondygnacja górna) i łukami odcinkowymi (kondygnacja dolna elewacji zachodniej) oraz gzymsami odcinkowymi podkreślającymi kształt okien. Ponadto budynek od strony zachodniej poprzedzał mały, parterowy przedsionek przekryty dwuspadowym dachem z kalenicą prostopadłą do głównego korpusu.

Budynek tzw. Nowej Synagogi w Suchowoli został adaptowany do nowej funkcji

już w 1947 roku przez nauczycieli prywatnego gimnazjum i pełnił funkcję sali teatralnej. Po kilku latach zmieniono przeznaczenie obiektu na salę gimnastyczno-sportową Państwowej Szkoły Ogólnokształcącej (przekształconej z prywatnego gimnazjum). Tą funkcję budynek bożnicy pełnił do roku 2000 kiedy to została wybudowana nowa szkolna sala sportowa (il.14,15). Od tego czasu budynek jest nieużytkowany. Przebudowy i adaptacje synagogi pozbawiły budynek oryginalnego detalu i elementów identyfikujących jako żydowski obiekt kultu (jeśli takie przetrwały wojnę /?/). W chwili obecnej brak jakichkolwiek elementów w strukturze architektonicznej mówiących o dawnej funkcji (ryc. 10).

Gmina żydowska w Sejnach swoją historią sięga końca XVII wieku choć oficjalnie żydzi otrzymali przywilej zamieszkiwania miasta w roku 1768. Od tego czasu odsetek ludności żydowskiej rośnie, sięgając w latach 80-tych XIX wieku 75% społeczności [13 str. 19].

Synagoga w Sejnach (il. 16) została zbudowana w 1857 roku w miejscu wcześniejszej drewnianej, w dawnej dzielnicy żydowskiej. Jest to obiekt orientowany, trójnawowy, z elewacją frontową zakończoną wysokim, ozdobnym szczytem. W architekturze opisywanej bożnicy można znaleźć elementy stylu klasycystycznego i neogotyckiego. Jednoprzestrzenne wnętrze (il.17) podzielone jest przez cztery ozdobne filary dźwigające łuki podpierające sklepienia o konstrukcji drewnianej: kolebkowe w nawie głównej i półkolebkowe w nawach bocznych. Pomiedzy filarami umieszczona była niegdyś bima. W ścianie wschodniej zachowała się nisza aron ha-kodesza. Budynek bożnicy przetrwał wojnę przekształcony i przebudowany przez nazistów na remizę strażacką w roku 1941. Po wojnie obiekt służył jako zajezdnia samochodowa i w późniejszym czasie jako magazyn.

W latach pięćdziesiątych pojawiły się inne pomysły przeznaczenia dawnych budynków bożnicy i Domu Talmudycznego (pełniącego po wojnie funkcję magazynu zboża, później - zakładu obuwniczego) w Sejnach i wyprowadzenia z nich przypadkowych funkcji.

W roku 1957 opracowano m.in. projekt adaptacji budynku na cele klubu sportowego – sali sportowej. Projekt (il.18) został opracowany przez inż. M. Syferta w czerwcu 1957 roku. Adaptacja obiektów dawnych bożnic na cele związane ze sportem była obowiązującą tendencją, a przykładami przystosowanych do takich funkcji na Podlasiu obiektów należą m.in.: „Nowa” synagoga w Suchowoli, czy Synagoga Samuela Mohilewera w Białymstoku.

Podstawowymi założeniami projektu adaptacji Synagogi Białej w Sejnach z roku 1957 był podział przestrzeni bożnicy na dwie strefy: strefę wejściową z holem i szatniami (dwoma ułożonymi symetrycznie po obu stronach holu) oraz widownią umieszczoną nad holem od strony zachodniej (wejścia głównego) oraz zajmującą dwa przęsła przestrzeń Sali sportowej podzielonej przez istniejące filary wydzielaające przestrzeń ringu bokserskiego(nawa główna) i sal ćwiczeniowych (nawy boczne) (il.3). Projekt zakładał także wyburzenie zbudowanej w czasie wojny wieży obserwacyjnej, a także przywrócenie uproszczonego wyglądu pierwotnego, jednak bez odtwarzania fasady (szczytu) frontowej (il.4). Założono odtworzenie i zachowanie istniejących detali oraz wyglądu ścian elewacji bocznych poprzez zlikwidowanie wrót dla samochodów ciężarowych i odtworzenie wysokich okien w elewacji bocznej. W miejscu aron ha-kodesza zaprojektowano wejście gospodarcze na sprzęt sportowy. Autor projektu świadomy był problemów funkcjonalnych jakie niesie ze sobą zderzenie zastanej struktury konstrukcyjnej tej bożnicy z nową funkcją. W opisie zaznaczył że sala nadaje się przede wszystkim do treningów *natomiast absolutnie nie spełnia zadania sali (sportowej) z uwzględnieniem obserwowania zawodów*” [10 str. 2] właśnie ze względu na układ filarów zlokalizowanych w centralnej części budynku. Finalnie projekt nie został zrealizowany, a obiekt przeznaczono na magazyn. Dopiero w roku 1979 opracowano projekt odtworzenia historycznej formy synagogi w Sejnach i adaptacji na salę wystawienniczą, który to projekt zrealizowano w latach 1979-1987. Obecnie bożnica

użytkowana jest przez Fundację Pogranicze jako miejsce koncertów, spektakli i wystaw.

Opisana koncepcja przystosowania bożnicy nie była jedyną dotyczącą obiektów żydowskich w Sejnach. Inny projekt zakładał adaptację Domu Talmudycznego na restaurację-stołówkę. Kolejny proponował rozbudowę i adaptację Domu Talmudycznego na cele związane z Domem Kultury. W koncepcji tej zakładano wybudowanie kubatury zawieszanej na słupach na poziomie wysokiego parteru jako rozbudowy mieszczącej zaplecze sali kinowo-widowskiej pomiędzy istniejącym budynkiem, a elewacją frontową synagogi. Realizacja takiego rozwiązania uniemożliwiłaby odtworzenie historycznej formy bożnicy i zaburzyłaby historyczny układ pomiędzy budynkami dawnej gminy żydowskiej w Sejnach. Na szczęście również ta koncepcja nie doczekała się realizacji.

Atuty przyjętych rozwiązań (Nowa synagoga w Suchowoli, Biała Synagoga w Sejnach):

- zachowanie układu przestrzennego bożnicy,
- częściowe odtworzenie elewacji.

Defekty przyjętych rozwiązań:

- wprowadzenie podziałów i nowych form we wnętrzu,
- uproszczenia w odtworzeniu elewacji frontowej zmieniające charakter architektury
- kontrowersyjna funkcja w obiekcie sakralnym.

Podsumowanie

Po II Wojnie Światowej po wyniszczonej ludności żydowskiej, stanowiącej w wielu miejscowościach Podlasia znaczny procent społeczności pozostały obiekty kultu religii mojżeszowej – synagogi, bożnice, domy talmudyczne. W ramach odbudowy powojennej pojawił się problem adaptacji budynków dawnych synagog do nowych funkcji. Problem ten dotyczył w skali kraju ponad 200 obiektów. Społeczność żydowska w Polsce liczyła przed wojną ok. trzy i pół mln. osób. Obecnie szacuje się, że w Polsce żyje ok. 6-8 tysięcy Żydów [5, str.174]. Tylko w przypadku niewielu synagog pełnią one swoją dawną sakralną funkcję (synagoga Nożyków w Warszawie, Remus i Tempel w Krakowie, Pod Białym Bocianem we Wrocławiu, w Lublinie, Gdańsku-Wrzeszczu i kilka innych). Na Podlasiu zachowało się kilkadziesiąt synagog i domów

modlitwy. Poniżej przedstawiono podział tych obiektów ze względu na adaptowaną funkcję:

- **Grupa nr 1.** Obiekty związane z działalnością kulturalną: domy kultury, sale widowiskowe, kinowo-teatralne, biblioteki, muzea.

Adaptacji na te cele sprzyja tradycyjny układ funkcjonalny z dużą salą modlitw adaptowaną najczęściej na potrzeby wielofunkcyjnej sali kinowo-teatralnej. Pozostałe pomieszczenia są przekształcane na funkcje uzupełniające, pomieszczenia galerii sztuki, domów kultury, biblioteki. Modelowymi przykładami tego typu adaptacji oprócz zespołu synagogalnego w Siemiatyczach jest synagoga w Sejnach, zespół synagogalny w Tykocinie, synagoga Cytrona w Białymstoku, synagoga „kaukaska” w Krynkach, bożnica w Mielniku, synagoga we Włodawie, oraz niezrealizowane projekty w Milejczycach, Orli, Suwałkach i Ciechanowcu. Jedynie w obiektach zamienionych na budynki-muzea (Tykocin, Włodawa, Łęczna, projekt w Orli) udaje się zachować tradycyjny układ wnętrza bez zmian. W pozostałych przypadkach architektura zewnętrzna jest rekonstruowana, natomiast zniszczone w czasie wojny wnętrza odtwarzane jest w pewnym uproszczeniu i podporządkowane nowej funkcji np. scena lub widownia zamiast bimy.

- **Grupa nr 2.** Obiekty związane z działalnością sportową: kluby i sale sportowe, pływalnie. W obiektach adaptowanych w ten sposób ślady pierwotnej funkcji pozostają zacierane i upraszczane. Również w tym przypadku adaptacji na te cele sprzyjał modelowy układ funkcjonalny bożnicy. Przykładami są tu „Nowa” synagoga w Suchowoli, Synagoga Samuela Mohilewera w Białymstoku.

- **Grupa nr 3.** Obiekty związane z przemysłem, magazyny i budynki gospodarcze, obiekty handlowe, usługowe, biurowe, mieszkalne. Przypadkowa jak się wydaje pod względem funkcjonalnym adaptacje na te cele sprzyja degradacji budynków i zatarciu śladów ich żydowskiej sakralnej przeszłości. Za przykłady służą tu synagogi w Czyżewie (sklep-magazyn), w Krynkach synagoga chasydów Słonimskich (budynek gospodarczo-magazynowy), w Rutkach Kossakach (sklep-magazyn), Kolnie (dom towarowy – obecnie remontowany), Białymstoku

- *Piaskower beit Midrash* (biura), w Puńsku (sklep, obecnie mieszkania).

Literatura

1. Kaczyński, Janusz, *Z badań nad synagogą w Orli*, [w:] *Białostocczyzna* 1/87
2. Leszczak, Mirosław, *Synagoga w Siemiatyczach, „Białostocczyzna” 1987, nr 7, str. 23-25*
3. Piechotkowie, Maria i Kazimierz, *Bramy do Nieba Bożnice Murowane*, wyd. Krupski i s-ka, Warszawa 1999
4. Piechotkowie, Maria i Kazimierz, *Bożnice Polskie XIX w. (w:) Kalendarz Żydowski 1986-1987*, Wyd. Związek religijny wyznania mojżeszowego w PRL, str. 55-84.
5. Piechotkowie, Maria i Kazimierz, *Krajobraz z menora, Zakład Narodowy im. Ossolińskich, Wrocław, 2008.*
6. *Projekt wstępny odbudowy Wielkiej Synagogi w Krynkach na cele Domu Świetlicowego*, inż. J. Grudziński, PKZ Warszawa, 1958.
7. *Projekt remontu budynku synagogi w Siemiatyczach*, PPPKZ Pracownia w Białymstoku, sygn. 4870.
8. *Projekt ZTE*, autor. arch. Z. Bubieniec, *archiwum Narodowego Instytutu Dziedzictwa o/Białystok*, sygn. 1913.
9. *Sefer Suchowola, Księga Pamięci, Yizkor Book Suchowola [w] New York Public Library*, <http://yizkor.nypl.org>
10. *Syfert inż. Opis techniczny do projektu hali sportowej w budynku synagogi żydowskiej w Sejnach*, str.2, 1957 zbiory WUOZ Białystok o.Suwałki.

11. *Wilczyk, Wojciech, Niewinne oko nie istnieje, Atlas Sztuki, Łódź, 2009.*

12. *Wiśniewski, Tomasz, Bożnice Białostocczyzny Żydzi w Europie wschodniej do roku 1939, Dom Wydawniczy Dawid, Białystok 1992.*

13. *Żydzi na Suwalszczyźnie, Materiały źródłowe, zbiory WUOZ o. w Suwałkach.*

**SYNAGOGUES ADAPTATION
IN PODLASIE REGION. ACCOMPLISHMENT
VERSUS DESIGN PHASE**

Piotr Trojnieł

Pre-war, multicultural character of North-eastern region of Poland – Podlasie region was created among others, by its Jewish community that time. There are only few synagogue buildings which survived Holocaust and destruction. Those buildings are a testimony to the presence of Jews in this territory.

During post-war reconstruction there was a problem of adaptation of those objects to new functions. Nowadays in Podlasie region none of the synagogues plays its sacral role (sic!) as it used to be, and the exploit of the buildings is not as it should be.

The aim of the study is to present mentioned above problem on the example of selected, representative objects. It shows adaptation processes categorized into three groups according to its aim: cultural, sport and industrial and/or storehouse.

Поступила в редакцию 21.04.2011